

Науково-теоретична розробка ключових ознак риторичного мислення як компоненту риторичної культури викладача вищої школи

Вінницький національний технічний університет

Анотація

У статті виокремлено й обґрунтовано ключові ознаки риторичного мислення як компоненту риторичної культури викладача вищої школи: баланс понятійно-логічного та образно-чуттєвого мислення, цілеспрямованість творчого процесу, вмотивованість у творчому процесі, відкритість до позитивного сприйняття й оцінки інформації, критичність, діалогічність, оригінальність.

Ключові слова: риторична культура, риторичне мислення, системність, творчість, критичність, цілеспрямованість, вмотивованість, діалогічність.

Abstract

In the article, the key signs of rhetorical thinking as a component of the rhetorical culture of a teacher of higher education are highlighted and substantiated: the balance of conceptual-logical and figurative-sensual thinking, the purposefulness of the creative process, motivation in the creative process, openness to positive perception and evaluation of information, criticality, dialogue, originality.

Keywords: rhetorical culture, rhetorical thinking, systemic, creativity, criticality, purposefulness, motivation, dialogicity.

У вступі згадаємо суттєву відмінність риторичних здібностей від красномовства за інтелектуальною ознакою, що її виділяє відомий ритор О. Волков: якщо «красномовство – уміння захопити аудиторію промовою, сказати чи написати красиво, привабливо, витончено, то риторичні здібності складаються, в основному, з уміння знайти найкраще рішення в даних обставинах, належним чином його обґрунтувати й виразити в слові... Риторичні здібності виробляються освітою, досвідом, моральною підготовкою, тому риторична освіта дає суспільству єдиний засіб позбутися від некомпетентності і демагогії» [1]. Це важливе зауваження. Сьогодні на різного роду риторичних тренінгах учасникам пропонують навчити їх легко і жваво говорити. Але ж легкість мовлення далеко не завжди тотожна легкості генерування ідей. Можна «зліпити» синтаксично правильну конструкцію, яка буде навіть створювати ілюзію смислу, насправді ж, позбавлена цього смислу. На противагу такому «красномовству», визначальною вимогою до риторичної діяльності педагога-науковця, що покликаний генерувати нові наукові ідеї та нове покоління фахівців (у нашому випадку – інженерів) є уміння продуктивно, творчо мислити.

Переважає більшість сучасних дослідників риторики пропонує акцентований погляд на риторичну науку, пов'язану, у першу чергу, з мисленням, з породженням ідей (Г. Сагач, Л. Мацько, О. Мацько, Г. Хазагеров, Н. Безменова, С. Іванова, С. Мінеєва та ін.). Зокрема, знаходимо в Л. Мацько, О. Мацько: «риторика – наука текстотворча, в центрі її – закони мислення і мовлення, механізми продукування тексту». [2, с. 7]; Г. Хазагеров, зазначає, що риторика має описувати не перехід від готового смислу до мовного вираження, а саме формування ідей [3]. При цьому слід зазначити, що в сучасній риторичній теорії не розроблене поняття риторичного мислення, інакше кажучи, які саме ознаки мислення з необхідністю мають бути розвинені у фахівця зі сформованою риторичною культурою.

У роботах сучасних дослідників риторики знаходимо окремі інтелектуальні характеристики мовця-ритора: логічність мислення, творчі здібності, ерудиція, креативність, концептуальність, швидкість мислення, аналогічне мислення, здатність до аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення, уміння давати самостійно визначення понять, виявляти причинно-наслідкові зв'язки тощо.

Для визначення ознак мислення, необхідних для здійснення риторичної діяльності викладача вищої школи, за вихідні положення ми взяли тези українського педагога-ритора Г. Сагач про те, риторика «як навчальний предмет спрямована на розвиток основ системного мислення» [4, с. 121];

С. Ключева про те, що риторика «сама і трактується як наука, пов'язана з творчим мисленням» [5, с. 10]; Ю. Лотмана про те, що риторичне мислення помилково протиставляти науковій свідомості як специфічно художнє, риторика властива науковій свідомості, в тій же мірі як і художній. Зокрема Ю. Лотман зазначає: «В царині наукової свідомості можна виділити дві сфери. Перша – риторична – царина зближень, аналогій та моделювання. Це сфера висунування нових ідей, установаження несподіваних постулатів та гіпотез, що раніше здавались абсурдними. Друга логічна. Тут висунуті гіпотези піддаються перевірці, розробляються вихідні висновки, долаються внутрішні протиріччя в доказах та міркуваннях» [6, с. 175]

При описі мислення, як правило, протиставляють предметне образне й понятійне логічне мислення. Насправді це суперечить поняттю творчого мислення. Адже «творчість спирається на сформовані образно-чуттєве та понятійно-логічне мислення, що проявляються у балансі» [7, с. 47]. І якщо (не вдаючись у аналіз і опустивши всі «так, але») припустити, що спеціальні дисципліни в технічному університеті (у нашому випадку) формують переважно понятійно-логічне мислення, а гуманітарні – переважно образно-чуттєве, то стає зрозумілим значення останніх в технічних ЗВО. Засобами ж риторики формується саме згаданий баланс мислення. У межах риторики можливе поєднання художніх образних описів і їх логічних інтерпретацій, про які писав Ю. Лотман. І саме це поєднання, на думку психолога О. Галіна, створює «ефекти, що перевершують просту суму двох, створює синергійні ефекти активізації мислення, активізації особистості» [7, с. 213].

Творче мислення активно досліджувалося наукою в другій половині ХХ ст. Креативність як творчу здатність ґрунтовно досліджували Е. Боно, Дж. Гілфорд, Е. Торренс. Поняття творчого мислення, творчої особистості та її якостей знаходились у центрі наукових інтересів радянських науковців, зокрема, розробників теорії розв'язання винахідницьких завдань (ТРВЗ) Г. Альтшуллера та його послідовників І. Верткіна, В. Герасимова, Б. Злотіна, А. Зусмана, С. Литвина. Ми враховуємо також результати досліджень мислення як творчості Г. Акімової, І. Бескової, В. Біблера, О. Лука, Я. Пономарьова та ін.

Ми пристаємо на позицію О. Лука, про некоректність протиставлення понять мислення й творчості, оскільки це означає, що для «творчих особистостей» повинні існувати особливі психологічні закони, тоді як «складники творчої обдарованості, по суті, не відрізняються від звичайних мисленневих здібностей» [8]. Ту саму думку знаходимо в дослідників ТРВЗ. Разом з тим, сам «момент» творчості можливий завдяки мобілізації усіх складників мислення. Сутнісне пояснення творчості знаходимо в Е. Боно: «Творчість – не просто спосіб робити роботу краще. Без нього ми не в змозі повністю використати вже доступну інформацію і досвід, що замкнені в старих структурах, шаблонах, концепціях і способах сприйняття» [9, с. 38].

Якщо узагальнити ідеї згаданих дослідників щодо змісту поняття «творче мислення», то вийде чималий список його ознак. Виділимо й розглянемо ознаки творчого мислення з позицій їх реалізованості у риторичній діяльності викладача ЗВО.

Цілеспрямованість. О. Лук зауважував, саме мета перетворює асоціювання в мислення. При цьому мета творчої діяльності має бути емоційно забарвленою. «Без почуттів неможливий пошук істини» [8]. Таке особистісне сприйняття завдання психологи оцінюють як важливий чинник творчого процесу. Розробники ТРВЗ ставлять цю ознаку творчого мислення на перше місце в ряду інших. Е. Боно називає цю мотивацію волею до творчості, яка саме й дозволяє сконцентруватися на певній проблемі [9, с. 23]. Цілеспрямованість риторичної педагогічної діяльності формує єдність етосу, логосу й пафосу, без чого неможливий педагогічний вплив.

Відкритість мислення проявляється в схильності до позитивної оцінки інформації. За висловлюванням І. Бескової, готовність до позитивного сприйняття й оцінки інформації дозволяє максимально продуктивно, креативно використовувати її згодом. А «ні-реакція» наперед визначає програшну стратегію поведінки. Можливість продуктивного використання інформації, що заперечується, виявляється мінімальною [10, с. 171–174]. Саме така відкритість, за Дж. Гілфордом, уможливує несподівані та нетрадиційні вирішення проблем. Слід зауважити, що згаданий дослідник вводить поняття дивергентного мислення, особливістю кінцевого розумового продукту якого є різноманітність можливих відповідей [11, с. 433–456]. На думку дослідника, системного мислення І. Сичова, продуктивне системне мислення, яке ми визнаємо умовою риторичної діяльності, має спиратися на можливості дивергентного мислення: «зважаючи на складність, полісистемність навколишнього світу в вирішенні реальних завдань системного характеру в найбільшій мірі виявляється задіяним саме дивергентне мислення» [12, с. 22].

Разом з тим позитивне сприйняття ідей не означає некритичне ставлення до них, не унеможливує їх аналіз й оцінку. Творчий процес – це завжди поєднання відкритості й *критичності* мислення. Завдяки розвиненому критичному мисленню долається психологічна інерція особистості, воно здатне змінювати сталі уявлення про причинно-наслідкові зв'язки в навколишньому світі. Критично мислити – це не лише вміти аналізувати, синтезувати, робити власні висновки, бачити проблему різнобічно. Як зазначає Г. Акімова, це означає «виділяти неочевидне, те, що треба мати на увазі, щоб вийти з-під влади упереджень й не застрягнути в поширених хибних думках» [13, с. 48]. Варто звернути увагу на ще одне значення критичного мислення, визначальне у формуванні педагога та риторичної особистості (на відміну від заперечення, неприйняття, нігілізму). Критичне мислення формує систему переконань та цінностей. Педагогічна позиція відповідальності й толерантності неможлива поза критичним мисленням.

Критичне мислення формує здатність до оцінки явищ, ідей, до вибору однієї з-поміж інших альтернативи, здатності до удосконалення початкового замислу, до детальної розробки рішень, до розвитку ідей – це теж ознаки творчого мислення. Згадаємо також, що критичністю мислення долається *конформність* особистості – нездатність бачити те, що не вкладається в межі загальноприйнятого. Конформність теж є перешкодою на шляху творчого мислення. При цьому, як зазначає О. Лук, надмірна самокритичність – ворог творчості, вона може призвести до творчого паралічу. Посилаючись на А. Осборна, російський вчений стверджує, що «здатність генерувати ідеї і здатність до їх самокритичної оцінки цілком можуть співіснувати. Але їх не слід «включати» одночасно. У момент, коли народжуються ідеї, здатність до їх оцінки повинна бути загальмована» [8].

У формуванні риторичної культури педагога вищої школи у аспекті творчого мислення сутнісне значення має така його ознака, як *діалогічність*. Діалогічну схему творчого мислення, ідею «багатомісного суб'єкта творчого мислення» знаходимо в В. Біблера [14, с. 78]. Цей вчений, спираючись на положення Л. Виготського про внутрішнє мовлення, стверджував, що в процесі творчого мислення відбувається внутрішній, уявний діалог з самим собою як зіткнення радикально різних логік мислення [14, с. 45], «там, де немає діалогу з самим собою, там немає логіки творчості» [14, с. 69]. Слід сказати, що риторика – наука діалогу, процес її вивчення, також риторична практика природно сприяють формуванню діалогічності як особистісної якості та ознаки творчого мислення. У технічному університеті, де студент переважно знаходиться в системі «людина-машина», риторика (вивчення цієї науки, власна риторична практика, та спостереження за зразковою риторичною діяльністю педагога) може стати зовнішньою рушійною силою, а іноді й пусковим механізмом формування діалогічності.

Важливою якістю творчого мислення називають *оригінальність*, тобто здатність придумувати незвичайні, унікальні ідеї та рішення [13, с. 40]. Втілюється оригінальність мислення, на наш погляд, у процесі асоціювання, який багато важить у творчому мисленні як інструменті риторичної діяльності. Саме процес асоціювання дозволяє побачити предмет дослідження широко, що як відомо, підвищує шанси вирішити проблему. Це основна ідея Е. де Боно, що запроваджує поняття «латеральне мислення» (від лат. *lateralis* – бокове) – здатність побачити шлях до вирішення проблеми через побічну інформацію [15]. Асоціативність суміжна з *гнучкістю* мислення як здатність швидко й легко переходити від одного класу предметів до іншого, що протистоїть інертності, застійності, закостенілості мислення. Також вона пов'язана зі здатністю до «зчеплення» [8], тобто здатністю одразу поєднувати нову інформацію з наявними знаннями та особистісним досвідом. Саме за такої умови інформація перетворюється на знання, стає частиною інтелекту.

ВИСНОВКИ

Риторичне мислення як комплексний, багатоплановий феномен визначається:

- балансом понятійно-логічного та образно-чуттєвого мислення, що створює синергійні ефекти активізації мислення, активізації особистості;
- високою цілеспрямованістю творчого процесу, високою вмотивованістю суб'єкта творчого процесу;
- відкритістю до позитивного сприйняття й оцінки інформації, що дозволяє максимально продуктивно, творчо використовувати її, знаходити несподівані та нетрадиційні вирішення проблем;

- критичністю, тобто вмінням аналізувати, синтезувати, робити власні висновки, бачити проблему різнобічно, удосконалювати початковий задум до детальної розробки рішень, до розвитку ідей;
- діалогічністю, тобто здатністю до внутрішнього, уявного діалогу з самим собою як зіткнення різних логік мислення;
- оригінальністю, асоціативністю, гнучкістю, що протистоять інертності, застійності мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. **Волков, А. А.** Мы по-интеллигентски дики и бескультурны [Ел. ресурс]. / А. А. Волков. – Режим доступу : http://azbyka.ru/moi_put_k_vere/sudba_i_vera_20-all.shtml.
2. **Мацько, Л. І.** Риторика : навч. посіб. для студ. вузів / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – 2-е вид., стер. – К. : Вища шк., 2006. – 311 с.
3. **Хазагеров, Г. Г.** Риторический словарь / Г. Г. Хазагеров. – 2-е изд. стереотип. – М. : Флинта, 2011. – 200 с.
4. **Сагач, Г. М.** Риторика як наука в системі професійної підготовки вчителя : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Г. М. Сагач. – К., 1993. – 284 с.
5. **Клюев, Е. В.** Риторика : учеб. пособие для высших учебных заведений / Е. В. Клюев. – М. : Приор–издат, 2005. – 270 с.
6. **Лотман, Ю. М.** Избранные статьи в 3-х т. — Т. 1.: «Статьи по семиотике и типологии культуры». — Таллин: Александра, 1992. — 480 с. Статья Риторика – С. 167-183.
7. **Галин, А. Л.** Психологические особенности творческого поведения / А. Л. Галин. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского государственного университета, 2001. – 232 с.
8. **Лук, А. Н.** Мышление и творчество [Ел. ресурс]. / А. Н. Лук. – Режим доступу : <http://psychologylib.ru/books/item/f00/s00/z0000039/index.shtml>
9. Боно Э. Серьезное творческое мышление / Боно Э. ; [пер. с англ. Д. Я. Онацкая]. – Мн.: Попурри, 2005. – 416 с.
10. **Бескова, И. А.** Как возможно творческое мышление? / И. А. Бескова. – М. : ИФРАН, 1993. – 198 с.
11. **Гилфорд, Дж.** Три стороны интеллекта / Дж. Гилфорд // Психология мышления / ред. А. М. Матюшкин. – М. : Прогресс, 1965. – С. 433–456.
12. **Сычев, И. А.** Формирование системного мышления в обучении средствами информационно-коммуникационных технологий : монография / И. А. Сычев, О. А. Сычев. – Бийск : ФГБОУ ВПО «АГАО», 2011. – 161 с.
13. **Акимова, Г. Е.** SUPERинтеллект. Эффективный тренинг для развития природной гениальности / Г. Е. Акимова. – СПб : Ленинград, 2007. – 320 с.
14. **Библер, В. С.** Мышление как творчество (Введение в логику мыслительного диалога) / В. С. Библер. – М. : Политиздат, 1975. – 399 с.
15. **Боно, Э.** Использование латерального мышления / Э. Боно ; [пер. с англ. П. Самсонова]. – Мн. : Попурри, 2005. – 384 с.

Залиубівська Оксана Броніславівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук ВНТУ, Вінниця, e-mail: o.zaliubivska@vntu.edu.ua

Oksana B. Zaliubivska – Candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor in Department of Philosophy and Human Sciences, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsa, Ukraine, e-mail: o.zaliubivska@vntu.edu.ua